

Анастасія Дюська

(Євпаторія)

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ РІВНЯ ІНТЕЛЕКТУ ЛЮДИНИ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

У статті розглянуто проблему вербалізації у мові явищ ментального характеру. Проаналізовано фразеологічні одиниці з на позначення рівня інтелекту людини, з'ясовано специфічні риси менталітету українського етносу в аспекті оцінного сприйняття дійсності носіями культури.

Ключові слова: *фразеологізм, інтелект, концепт, оцінне значення.*

The article considers the problem of verbalization of mental phenomena in speech. Analysis of Phraseological units on denoting the level of human intellect were analyzed, the specific features of the mentality of the Ukrainian people in terms of evaluative perception of reality by culture bearers were found out.

Key words: *phraseologies, intellect, concept, evaluative meaning.*

Постановка проблеми. Розвиток сучасної когнітивної лінгвістики характерний збільшенням кількості робіт, визначення специфіки української етносвідомості в яких здійснюється шляхом аналізу концептуальної основи фразеологічних одиниць. Усталені звороти містять інформацію про культурний досвід народу, унікальність його світоглядних позицій. У межах виділеного підходу актуальним є вивчення фразеологізмів з ментальним компонентом, спрямоване на дослідження інтелектуальної діяльності людини з урахуванням етнічних особливостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У лінгвістиці фразеологічні одиниці на позначення інтелектуальних якостей людини як вербалізатори відповідних концептів розглянуто у працях І. Навроцької [11], О. Волобуєвої [5], У. Рамазанової [12], рівень розвитку розумових здібностей особистості описано на матеріалі українських паремій В. Калько [8].

Мета статті полягає в аналізі фразеологізмів із ментальним компонентом на позначення рівня інтелекту людини.

Основний матеріал дослідження. Розгляд стійких словосполучень як вербалізаторів культурно зумовленого змісту сприяє виділенню та опису специфіки менталітету народу. Усталені звороти на позначення розумових здібностей людини поєднують фразеологізми, до складу яких входять лексеми “розум”, “ум”, “дурість”, “думка”, “гадка”, покладені в основу однойменних концептів.

В українській етносвідомості розум сприймають як одну з визначальних рис, що характеризує особистість з різних поглядів. Поліаспектність використання вказаної інтелектуальної ознаки детермінується наявністю оцінного компонента в значенні знака, реалізованого носієм мови під час висловлення думки або судження про того чи іншого представника соціуму. Конотація виражає експресивність і вартість мовної одиниці, різні волевиявлення та емоції, які виникають під час її застосування. За визначенням В. Телії, оцінне значення можна тлумачити як інформацію, що містить відомості про ціннісне ставлення суб'єкта мови до певної властивості об'єкта, виділеної щодо того чи іншого аспекту його розгляду [13, с. 54]. У такому плані фразеологізми виступають виразниками національних суджень у ціннісній картині світу.

За походженням слово “розум” має давньоруське коріння “ум” (розум душа, думка, розуміння) і загальнослов’янське – “іть”, а також утворено від індоєвропейського кореня “au” – із значенням “сприймати органами чуттів, розуміти”, спорідненими до нього є укр. і білор. – ум, пол. і чес. – іт, лит. ауміо “розум, інтелект”, сх.-лит. [aumenis] “пам’ять”, omenis, omena “свідомість, почуття” [6, с. 32]. У тлумачних словниках відповідна лексема представлена як багатозначна, її можна усвідомлювати як показник інтелекту: 1) здатність людини мислити, відображати і пізнавати об’єктивну дійсність; 2) мислення; 3) зміст, значення чого-небудь; 4) про людину з високими розумовими здібностями [4, с. 1268]; 5) свідомість; 6) переконання, настрої та інтереси суспільства [3, с. 1385]. Спроможність індивіда думати і розуміти розглядається у вченнях про загальні закони розвитку природи, суспільства та мислення, розум стає однією з основних категорій античної філософії, використовується на позначення всіх існуючих актів свідомості, у давньогрецькій мові йому відповідає “нус” (ум, смисл), тобто “думка, інтелект, космічний розум, що споглядає сам себе” [9], а латинським еквівалентом є “інтелект”, який виступає характеристикою розуму. Відбувається процес ототожнення розумових операцій з лінією поведінки та стилем вирішення проблем особистістю, з ефективністю індивідуального підходу до ситуації, що вимагає когнітивної активності. За психологічним змістом інтелект (англ. intelligence; від лат. intellectus – розуміння, осмислення) можна визначити як систему усіх пізнавальних здібностей індивіда (відчуття, сприйняття, пам’яті, представлення, мислення, уяви) [2, с. 183]. Виділена якість процесу мислення, розглянута як розумова здатність суб’єкта до узагальнення рис поведінки, відображається в мові як продукт діяльності.

Багатовекторність оцінки інтелектуальної ознаки людини репрезентована у фразеологізмах, що вказують на міру і ступінь розвитку розумових здібностей людини. Інтегральна сема мовних одиниць – “рівень інтелекту” – підкреслює наявність глузду як закладеної від народження риси особистості. Стійкі словосполучення класифікують за критерієм міри вираження розумових здібностей у діапазоні від максимального до мінімального прояву, межуючи з їх абсолютною відсутністю. Полярні позиції займають фразеологізми з семантичними компонентами позитивної (меліоративної) та негативної (пейоративної) оцінок, що виступають соціально-детермінованими складовими. Нейтральна характеристика виражена у стійких поєднаннях слів, які вказують на наявність розуму як обов’язкової ознаки, що відрізняє людину від інших живих істот. Усталену в суспільстві норму вербалізують такі фразеологізми, як *з розумом, мати свій розум, при своєму розумі*.

Репрезентація ментальної ознаки у мові дає можливість виділити певні якості розуму (швидкість реакції та розсудливість), домінування яких впливає на поведінку індивіда. Фраземи на позначення стрімкості реагування нервової системи на певні явища та події засвідчують здатність людини у максимальному темпі, за короткий проміжок часу адаптуватися до змін, швидко обдумати та обрати правильний варіант: *бистрий на розум, розкинути розумом*. Розсудлива людина відрізняється обґрунтованим міркуванням у момент вирішення поставленої проблеми, уповільненим темпом висунення ідей, формулювання висновків: *здоровий розум, тверезого розуму, мати розум, розумна голова, держати розум в голові*. Прикметники, використані на позначення якості розуму, реалізують у складі фразеологізмів вторинну семантику та спільну значеннєву ознаку “розумний”: “здоровий” – перен. правильний, розумний [4, с. 455], “тверезий” – перен. який має здоровий глузд, розсудливий [4, с. 1434]. Серед словосполучень можна виділити одиниці з соматичним компонентом “голова”, яка не лише сприймається як частина тіла, що містить мозок, а також, за визначенням В. Жайворонка, “уособлює саму людину, символізує розум” [7, с. 140].

Порівняння голови з “макітрою” та “палатою”, у значенні яких є спільна ознака за розміром “велика”, виражають схвальну оцінку особи, наділеної значними інтелектуальними здібностями. На максимальний ступінь дії розумових процесів вказують

фразеологізми з інтегральною семою “дуже розумний”: *великого розуму, макітра розуму, палата розуму, розуму не позичати*. Концептуальна основа зіставлення ґрунтується на побутових реаліях повсякденного життя українського етносу. Асоціативні зв’язки, що виникли у процесі уподібнення голови з розмірами посуду та приміщення, підкреслюють вимірювальну ознаку розуму, підсилену якісним прикметником “великий” та дієсловом “позичати”, тобто віддавати частину чогось або ціле. Абстрактне поняття в народній свідомості набуває конкретного значення, унаслідок чого коефіцієнтом виміру інтелекту стають знання людини, виявлені в ерудиції, запасі слів, вмінні усвідомлювати прочитане, здатності вирішувати проблеми. Водночас розум не має усталеного математичного показника з погляду величини, за оцінкою носіїв мови його кількість коливається в межах опозиції, вираженої неозначено-кількісними числівниками “мало – багато”. Таким чином в усталених зворотах відбивається природна особливість людського розуму, що ґрунтується на зіставленні протилежних властивостей спільної ознаки та становить одну з домінант мислення і формування картини світу.

Низький рівень інтелекту або його відсутність характеризують вчинки та міркування людини в негативному аспекті, про що свідчать відповідні фразеологізми з інтегральною семою “розумово обмежений, ненормальний”: *неповна розуму, неповно розуму, не при розумі, нерозумна голова*. Лексикографічні тлумачення виділених одиниць констатують той факт, що брак розуму виступає у суспільстві відхиленням від загальноприйнятої норми. Згруповані фразеологізми подібні за першим складовим компонентом із заперечним префіксом або часткою *не*, що виступає безпосередньою вказівкою на аномальний психічний розвиток індивіда.

До окремої підгрупи усталених зворотів, за допомогою яких характеризують людину з низьким рівнем інтелекту, належать фраземи з нерозривно зв’язаним значенням “невеликий кількістю”: *бідний на розум, умом убогий, на розум кволий, короткий розум*. Інтелектуальна недостатність виражається прикметниками “бідний” і “убогий”, що мають схоже тлумачення “який викликає співчуття; нещасний, бідолашний” [4, с. 79, 1492] та становлять домінанту синонімічного ряду, до периферії якого належить лексема “кволий” з вторинною семантикою “позбавлений душевної стійкості, твердості, сили волі; небадьорий, млявий” [4, с. 534], аналогічною до переносного значення слова “убогий” (духовно обмежений; нікчемний [4, с. 1492]). Фразеологічно виражена характеристика особистості з низьким рівнем розумової діяльності супроводжується конотацією співчуття з боку мовця, який у процесі пізнання іншої людини ідентифікує оцінювальну ознаку як хворобу.

В українській етносвідомості відсутність інтелекту сприймається як результат дій вищих покровителів, що пов’язано з безпосередньою вірою в надприродні сили, передусім у Бога: *бог розуму не дав, бог розумом зобидив*. Фразеологізми репрезентують одночасно релігійний і ментальний концепти, детерміновані християнським віровченням, згідно з основами якого доля людини певною мірою залежить від волі Господа, оскільки він виступає її творцем. У такому аспекті мовні одиниці виражають стереотипи і норми поведінки носіїв культури, суспільної свідомості.

Характеристика неспроможної до прояву інтелектуальних здібностей особистості фіксується у вербальних фразеологізмах: *розуму не прикласти, питати розуму в когось*. Відсутність розуму пояснюється в аспекті вербалізації культурних концептів, виражених бінарними опозиціями, що, за визначенням В. Маслової, вказують на “універсальні властивості дійсності та універсальні закономірності їх відображення в людській свідомості” [10, с. 28]. В українських фразеологізмах з ментальним компонентом реалізується протиставлення “свій – чужий”, яке набуває особистісного відтінку: *питатися чужого розуму, перенестися на чужий розум*. Психологічним підґрунтям виділеної опозиції виступають аксіологічні порівняння в архаїчній свідомості “свого” як позитивного, безпечного, та “чужого” як негативного, невідомого, не завжди корисного для людини. Це пов’язано з особливостями світогляду українського етносу, який

детермінується “індивідуалістським кодом цінностей, що стимулюють мотивацію досягнень, особисту незалежність, автономність, намагання сподіватися лише на власні сили, впевненість у собі” [1, с. 66]. В інтелектуальному плані людина, яка не має власного розуму (*жити чужим розумом, не мати власної голови*), може перебувати під чийось впливом, тобто втратити здібності до здійснення процесів мислення і себе як особистість, що сприймається народом як відмова від власного “я” та констатується психічним захворюванням. У досліджуваних усталених зворотах реалізуються декілька значень лексеми “чужий” з амбівалентною конотацією: “який є продуктом мислення кого-небудь іншого (про думки, ідеї, слова)”, “який має інші погляди, прагнення, інтереси, ніж хто-небудь” [4, с. 1608]. Домінантним семантичним відтінком виступає негативний компонент, історично пов’язаний зі сприйняттям “чужого” як “не свого” (тобто поганого), додаткове забарвлення визначається позитивною оцінкою, вираженою схваленням процесу здобуття знань індивідом шляхом обміну досвідом з іншими представниками соціуму з урахуванням їх обізнаності та благонадійності.

Висновки. Проведений аналіз концептуальної основи фразеологізмів на позначення рівня інтелекту людини показав, що наявність або відсутність у неї розумових здібностей сприймається українцями з відповідною оцінкою. Позитивна конотація пов’язана зі швидкістю реагування та розсудливістю під час вирішення проблем особистістю, з максимальним ступенем протікання розумових процесів, закріплених на асоціативному рівні етносвідомості з реаліями повсякденного життя. Відсутність інтелекту вербалізується у фразеологічних одиницях з негативним семантичним компонентом, що вказує на відхилення у психічному розвитку особистості або її хворобу, викликає співчуття з боку мовця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баронин А. С. Этническая психология / А. С. Баронин. – К. : Тандем, 2000. – 264 с.
2. Большой психологический словарь / [ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко]. – М. : Прайм-Еврознак, 2003. – 672 с.
3. Большой толковый словарь русского языка / [сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов]. – СПб. : “Норинт”, 2000. – 1536 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
5. Волобуева О. Н. Концептуальное поле “человек и его интеллект” в русской и английской фразеологии: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : 10.02.01 “Русский язык”; 10.02.20 “Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / О. Н. Волобуева. – Тюмень, 2011. – 20 с.
6. Етимологічний словник української мови : у 7-и т. – Т. 6 : “У – Я” / [уклад. Г. П. Півторак]. – К. : Наук. думка, 2012. – 568 с.
7. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
8. Калько В. Репрезентація рівня інтелектуального розвитку людини в українських пареміях / В. Калько // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія “Лінгвістика”: Збірник наукових праць. – Херсон: Видавництво ХДУ. – 2012. – Вип. 10. – С. 187-192.
9. Кондрашин И. И. Глоссарий философских терминов / И. И. Кондрашин. – М.: ИНФРА-М, 2006. – Режим доступа до книги : <http://terme.ru/dictionary/195/word/nus>
10. Маслова В. А. Преданья старины глубокой в зеркале языка / В. А. Маслова. – Минск : Пейто, 1997. – 230 с.
11. Навроцька І. В. Слова і фраземи російської мови на позначення інтелектуальних якостей людини (ономасіологічний та семасіологічний аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.02 “Російська мова” / І. В. Навроцька; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 1998. – 16 с.
12. Рамазанова У. К. Концепты “эмоции” и “интеллект” в лакской и русской фразеологии: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : 10.02.20 “Сравнительно-

- историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / У. К. Рамазанова. – Махачкала, 2012. – 20 с.
13. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 143 с.
 14. Фразеологічний словник української мови [уклад. В. М. Білоноженко]. – К. : Наук. думка, 1993. – 984 с.